

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ*

Մեծանուն լեզվաբան Հ. Աճառյանը հրատարակեց Կարինի Սանասարյան վարժարանի ձեռագրացուցակը (Վիեննա, 1910 թ.): Հ. Ա. Քոսյանը ևս կազմեց նույն Սանասարյան վարժարանի Աճառյանի ցուցակից հետո մոտք գործած ձեռագրերի ցուցակը, որը լույս տեսավ վերջերս «Հանդես ամսօրյա»-ում: Նույնպես Հ. Ա. Քոսյանը 1912 թվականին կազմել էր նաև Կարինի Արծնյան վարժարանի, ինչպես նաև Կարինի գյուղերի ձեռագրացուցակները, որոնք դարձյալ վերջերս լույս տեսան «Հանդես ամսօրյա»-ում և այլն:

Արևմտահայ աշխարհի հայերեն ձեռագրերի ծանոթացման գործում որոշ դեր են խաղացել նաև «Բյուզանդիոն», «Արևելք», «Բյուրակին», «Լույս» (Կ. Պոլիս), «Արևելյան մամուլ», «Դափնի» (Զմուռնիա), թերթերն ու հանդեսները և հատկապես «Արարատ» (Վաղարշապատ), «Հանդես ամսօրյա» (Վիեննա), «Բանասեր» (Փարիզ) հայագիտական պարբերականները:

Ամփոփելով մեր խոսքը, պետք է նկատել, որ մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին, ոչ միայն շարունակվում էր նախորդ դարի վերջում սկսված ձեռագրերի նկատմամբ ցուցաբերվող մեծ հետաքրքրությունը, այլև բազմաթիվ հայ մշակներ, ի գին ամեն զոհողության, ձգտում էին ավելի մոտիկից հաղորդվել մեր դեռևս չունամասիրված հազարավոր ձեռագրերի հմայքին: Սկսում են կազմվել մեր խոշոր հավաքածուներից մի քանիսի գիտական ձեռագրացուցակները: Արևմտյան Հայաստանի ձեռագրերի օժանդակությամբ, աշխատանքներ են տարվում նաև հայ մանրանկարչության և հայ հնագրության վերաբերյալ կարևոր գիտական գործեր ստեղծելու ուղղությամբ (Գ. Վ. Հովսեփյանց), և կամ հայկական մի մատենագիտություն գրելու և աշխարհով մեկ սփռված հայերեն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակը կազմելու համար (Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան), ինչպես նաև հայ վանքերի պատմությունը ուրվագծելու (Տեր-Ղաթ Եպիսկոպոս Պալյան, Գեղամ Տեր-Կարապետյան) և այլ գործերի համար:

Արևմտյան Հայաստանի ձեռագրերի ուսումնասիրումը, որ սկսել էր հետզհետե լավ հիմքերի վրա դրվել, դժբախտաբար չկարողացավ ավելի մեծ արդյունքների հասնել: Հայաբնակ գավառներում գտնվող հայերեն ձեռագրերը խնամքով պահպանելու և նրանց թեկուղ համառոտ ցուցակները ունենալու մասին, 20-րդ դարի սկզբում հատկապես Պոլսահայ թերթերում, լույս են տեսել մի շարք հոդվածներ: Նրանցից առանձնապես ուշագրավ է լեզվաբան-բանասեր, 1915

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Բ-Գ-Դ Ց-ից:

թվականի մեծ եղեռնի նահատակ Հովհան-
նես Գաղանձյանի «Ձեռագիրները գավառնե-
րու մեջ» հոդվածը, հրատարակված 1901
թվականին Կ. Պոլսի «Արևելք» թերթում:
Նկատի ունենալով գավառների մեջ գտնվող
հայերեն ձեռագրերի մեծ թիվը և նրանց ան-
մխիթար վիճակը, Հ. Գաղանձյանը իր հոդ-
վածում գրում էր. «Ձեռագիրներու կարևո-
րութիւնը մատնանիշ ընելով կուղեի անգամ
մըն ալ հիշեցնել, թե մեր գավառական վան-
քերու ու եկեղեցիներու դարակներուն մեջ
կարծվածն շատ ավելի պատկառելի քիվ մը
կա (ընդգծումը մերն է—Ս. Բ.) անոնցմէ՝
փոշիներու տակ ծածկված, ամբողջ մատենա-
գրական հարստութիւն մը, գանձ մը ինքնին,
որ օրն օր փշանալու, ոչնչանալու վրա է»:
Նույն հոդվածի շարունակութեան մեջ,
Գաղանձյանը հրամայական պահանջ էր ներ-
կայացնում ձեռագրերի ոչ միայն լավ պահ-
պանման, այլև նրանց ցուցակագրման մա-
սին: «Նույնիսկ շատ տեղեր, խորհված չէ
անոնց մեկ պարզ ցուցակն իսկ ունենալ:
Զգե՛ք Հայր Տաշյանի պես մանրամասնորեն
ցուցակագրելը, գոնե յուրաքանչյուր ձեռագրի
ձեռագրված թվականը և տեղվոջը պարզ ցու-
ցակագրութիւն մը ընելը իր կարևորութիւն-
ը պիտի ունենայ և դժվար գործ մըն ալ
պիտի լըլլար»:

Գաղանձյանը, ավելի գործնական քայլերի
վրա դնելու նպատակով այս անհետաձգելի
և հույժ կարևոր գործը, նշում էր, որ այս
տողերը գրելով, նպատակ է ունեցել Կ. Պոլսի
հայոց Պատրիարքարանի ուշագրութիւնը
գավառական եկեղեցիներում և վանքերում
գտնվող ձեռագրերի վրա դարձնել: Առաջար-
կում էր շրջաբերականներ ուղարկել ամեն
տեղ, ձեռագրերի կարևորութիւնը շեշտելով
և նրանց ժամանակը և այլ պարագաները
ցուցակագրելով: Նույն ժամանակ անհրա-
ժեշտ էր գտնում կազմելի ցուցակները կենտ-
րոնացնել Պատրիարքարանում, այդպիսով
վերջինս հնարավորութիւն կարող էր ունե-
նալ նախ ճանաչելու գավառներում գտնվող
ձեռագրերի արժեքը, ուշագրութիւն դարձնել
նրանց վրա, արգելել նաև արդեն իսկ սկսված
նրանց վաճառքի գործը, և կամ վերցնել
հույժ կարևորները իր հսկողութեան տակ:
Գաղանձյանը, արդար կերպով մտահոգվելով
մեր գրագրերի ձակատագրով, իր հոդվածը
եզրափակում էր սրտացավ խորին մտահո-
գությամբ. «Վերջապես բան մը ընել պետք
է այդ ձեռագիրներուն համար, ամեն օր որ
կանցնի ապահով եղբք, որ իր հետ բան մը
կտանի, կփչացնե անոնցմէ: Մեղք են, հարգը
գիտնանք անոնց, գեթ ձեռքի տակ եղածները
փրկենք: Երանի՛, թե այս մի քանի տողերս

արձագանք գտնեն ին անոնց քով, որոնք բան
մը կրնան ընել այս մասին»⁴²:

Հովհաննես Գաղանձյանը անձամբ ինքն
էր տալիս գավառի ձեռագրերը ցուցակագրե-
լու ազնիվ մի օրինակ, իր հոդվածում հայտ-
նելով այն մասին, որ ինքն արդեն Եվդոկիա-
յի վանքերի և եկեղեցիների ձեռագրերի ցու-
ցակագրութիւնը կատարել է:

Նշյալ տեսանք, մինչև 1915 թվականին
բավական թվով գավառի ձեռագրեր թեև ցու-
ցակագրվեցին հայ նվիրված առանձին մշակ-
ների կողմից, սակայն չգիտենք, թե ի՞նչ կա-
տարեց նույն ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսի
Պատրիարքարանը այս ուղղութեամբ:

Համենայն դեպս, մեզ հասած ցուցակների
թվից դատելով, կարող ենք ասել, որ գավառ-
ների հայկական ձեռագրերի ցուցակագրման
գործը կատարվեց միայն ընչին չափով: Թեև
պետք է նկատել, որ կազմված ցուցակների
մի մասն էլ կարող է ոչնչացած լինել մեծ
եղեռնի ժամանակ, այնպես, ինչպես մեզ
ոչինչ հայտնի չէ Հ. Գաղանձյանի վերոհիշյալ
ցուցակի գոյութեան մասին: Սակայն և այն-
պես, Գաղանձյանի նկարագրած վիճակը
դեռևս 1908 թվականին այնքան էլ փոխված
չպետք է լիներ, քանի որ հայերեն ձեռագրերի
հայտնի խոշորագույն Տրդատ եպիսկոպոս
Պալյանը, երբ 1908 թվականին Կ. Պոլսի
«Բյուզանդիոն» թերթում հրատարակում էր
«Հայերեն ձեռագիր ավետարանք Թ—Ժն դա-
րերու» հոդվածաշարը, վերջում գրում էր.
«ԺԱ դարեն այսպես 15 Ավետարան հազիվ
պատահած ենք, կկարծենք թե, դեռ պիտի
ըլլան այս դարուն պատկանող ուրիշ Ավե-
տարաններ ալ, բայց ո՞վ գիտե, ո՞ր վաճառի և
ո՞ր եկեղեցիվ աճկույններ մնացած են և
կամ ո՞ր անհատի քով (ընդգծումը մերն է—
Ս. Բ.)»⁴³:

Այս տողերից ակներև է դառնում, որ մեր
ցրված ձեռագիր գանձերի արժեքի և թվի
մասին դեռևս ոչ մի ճշգրիտ պատկերացում
չկար: Մեր վանքերի ու եկեղեցիների պա-
տերի մեջ մնացած հազարավոր ձեռագրերը,
որոնք անժանոթ էին հայագիտությանը,
սպասում էին գուրգուրոտ ձեռքերի և փոշի-
ների առջև համբերատար կրող մարդկանց
ջերմեռանդ աշխատանքին, սակայն դժբախ-
տաբար այդպիսիների թիվը շատ քիչ եղավ:
Այսպիսով, մեր ձեռագրերի գոյութիւնը շա-
րունակեց մնալ նույն անորոշութեան մեջ,
մինչև որ վրա հասավ մեր ժողովրդի սահ-
մրկեցուցիչ եղեռնը, բոլոր հայաշինչ

⁴² «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1901 թ., № 4571, էջ 1:

⁴³ «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1908 թ., № 3557,
էջ 4:

անդհերից ամենասարսափելին, որին զոհ
վեցինք մեր ժողովրդի կեսը, իսկ մեր մշա-
ված ժողովրդի արժեքների մեծ մասը:
Արևելաբանների, էնվելոնների և Զեմալների
դարձրեցին շատ բանով հետ թողեց և մի քա-
ղաքով դերադանցեց Արզուկ Համիդի բո-
լշակական խորհրդարանով ասել էր օտար դեսպան-
ներին, թե այն, ինչ Համիդը 30 տարվա
պաշտոնում հայերի նկատմամբ չէր կարողա-
յալ անել, ինք կատարեց միայն երեք ամ-
սով:

Ինչպես մարդկային զոհերի, այնպես էլ
ապրիլյան կոռուստների թվով մեծ եղեռ-
նեղակի տեղ գրավեց մեր ժողովրդի Գող-
թի թերև, թե այն, ինչ Համիդը 30 տարվա
պաշտոնում հայերի նկատմամբ չէր կարողա-
յալ անել, ինք կատարեց միայն երեք ամ-
սով:

Հայկական մեծ եղեռնի գլխավոր դահա-
մատ Թալեաթ փաշան ամենից ավելի վստա-
նավոր էր համարում հայ հոգեկորականության
հաղթանակը և ամենադաժան միջոցներով
որանց ոչնչացումն էր պարտադրում իր ստո-
յապետներին: 1915 թվականի դեկտեմբերի
— ին Թալեաթի կողմից Հայկալի նահանգա-
պետին տրված ծածկագիր հրամանում աս-
վում էր. «Չնայած այն բանին, որ ամենից
առաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգեկո-
րականությունը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.),
այն տեղեկություններ են հասել, որ առան-
ձին հոգեկոր անձինք ուղարկվել են այնպիսի
պատկաժելի վայրեր, ինչպես Սիրիան և Երու-
սաղեմը: Նման գիշերումները աններելի զան-
գառություններ են: Ահադը նրանց համար
պետք է նշանակի միայն ոչնչացում (ընդ-
գծումը մերն է—Ս. Ք.): Ես խորհուրդ եմ
տալիս գործել դրան համապատասխան»⁴⁴:

Հայ հոգեկորականության մարտիրոսու-
թյանը հաջորդում էր հայկական բոլոր հու-
շարձանների կողոպուտը, այրումը և մեծ
մասամբ նրանց հիմնահատակ կործանումը:
1895—1896 թվականների կոտորածների
ժամանակ, հարյուրավոր եկեղեցիներ և
վանքեր քանդվեցին կամ ծանր վնասներ
կրեցին: Նրանցից ոչ բոլորն է, որ մինչև
1915 թվականը հնարավոր եղավ վերանորո-
գել: Եվ ահա մեծ եղեռնի ժամանակ դեռևս
կանգուն և գործող բազմաթիվ տաճարներ,
որոնք դիմացել էին երկար դարերի անպատ-
մելի փորձությունների, կործանվեցին և
նրանցից շատերի հետքերն իսկ իսպառ

չնշվեցին: Գերմանացի հայասեր ղոկտո-
Յոհանես Լեփսիուսը իր «Հայաստանի քար-
ղեքը» գործում գրում էր, թե «1000-է ավելի
եկեղեցիներ ամայացված են: Անոնք փոխ-
ված են մզկիթներու, երբ չեն գործածվիր
հասարակ նպատակներու, կամ թե ավերակի
վերածված են»⁴⁵, Սակայն եղեռնի տարիներ-
ին կողոպուտված և հրկիզված մեր եկեղեցի-
ների և վանքերի ընդհանուր թիվը հասնում
է շուրջ 2 150-ի, իսկ նահատակված քահա-
նաներինը՝ շուրջ 4 000-ի:

Նույն ժամանակ, որոշվել էր նաև ամեն մի
հայկական հետք հիշեցնող կոթող ոչնչաց-
նել: Փաստերը այնքան շատ են անգամ դե-
րեզմանաբարբի ոչնչացման կամ նրանցով
գորանոցներ և այլ շենքեր կառուցելու մա-
սին, որ մենք հնարավորություն չունենք այդ
համատարած երևույթը մասամբ արձանա-
գրելու: Նույն վերաբերմունքին ենթարկվե-
ցին նաև մեր գրչագիր անգիր մատյանները,
չէ՞ որ նրանց մեջ էին բյուրեղացած հայ
միտքն ու հայ արվեստը:

«Ավետարանը ձեռն առնեն պիտի առնեն»
(ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), — ասել էր հա-
յերին երիտասարդ թուրքերի ծովային մի-
նիստը Զեմալ փաշայի փոխանորդ Ֆախրեդ-
դին փաշան Կիլիկիայում⁴⁶: Եվ այդպես էլ
արվեց, կողոպուտի ու ավերի ենթարկված
մեր վանքերն ու եկեղեցիները, որ մոլեռանդ
խուժանի կողմից մզկիթի էին վերածվում և
ուր մուլանները սկսում էին զուրան կարդալ,
այլևս նրանց մեջ չէին կարող հանդուրժել
հայկական սրբազան մատյանների գոյու-
թյունը և նրանց անարգում, պղծում և հազար
ու մի կտորի էին վերածում:

Եվ եթե այս ահավոր նախճիրից հրաշքով
փրկվեցին էլ որոշ թվով հայերեն ձեռագրեր,
նրանց մեծ մասը պարտական ենք մեր ժո-
ղովրդի անձնագոհ զավակներին, որոնք ա-
մեն ինչ թողած և բազմիցս մահամերձ վի-
ճակում կարողացան ազատել իրենց նախնի-
ների սրբությունների փշրանքները:

Հայրենի հողից արմատախիլ արվեց մի
ամբողջ ժողովուրդ իր բոլոր ստեղծագործու-
թյունների հետ միասին: «Մարդու գործն է
միշտ անմահ», — ասում է մեր մեծ բա-
նաստեղծը: Սակայն դեպի կոտորվելու գնա-
ցող մեր ժողովրդի հետ դեպի մահ գնացին
նաև նույն ժողովրդի դարավոր ստեղծագոր-
ծությունները: Հեղինակի մահից հետո ոչնչ-
լացնել նաև նրա հիշատակը, իսկապես որ
կրկնակի մահ էր մեզ համար...:

45 Դոկտ. Յոհանես Լեփսիուս, «Հայաստանի քարե-
քեր», Թարգ. Մ. Շամատանյան, Կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 314:

46 Պ. Տոնապետյան, «Չայն տառապելոց», Փարիզ,
1922, էջ 289—290:

44 Ե. Ղ. Սարգսյան, «Թուրքիան և նրա նվաճողա-
կան քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914—
1918 թ. թ.», Երևան, 1964 թ., էջ 259—260:

Մեծ եղեռնի ընթացքում ոչնչացված հայկական կենտրոններից գրված զեկուցագրեր, ինչպես ասացինք, իսպառ բացակայում են: Եվ ինչպես կարելի է այդ մասին մտածել իսկ, երբ ծրագրված էր ոչ մի կենդանի հայ շթողնել երկրի երեսին և նրա հետ վերացնել նաև հայկական դատը: Ոչ ոք չկար, որ կարողանար երեմիական ողբերով մեր խաչված քաղաքների անէացման ձայնը լսելի դարձնել նրա հարազատ որդիներին: Մի ժամանակ էր այդ, երբ չէր թույլատրվում նույնիսկ երեխաներին կառնել իրենց ծննդավայրի տան փրատակներին, այլ միայն հրամայվում էր նրանց ևս միացնել տառապալներին խմբին և տանել դեպի անապատներն ու դեպի անէություն:

Մեր ձեռագրական խոշոր հավաքածուներից մի քանիսի ձեռագրացուցակները միայն հրաշքով փրկվեցին, սակայն նրանց մեջ նկարագրված ձեռագրերը ոչնչացան: Այսպիսով մեր ձեռքում մնաց մեր գանձերի, այն էլ շատ փոքր մասի, մի քանի հաշվեմատյանները միայն: Սա դեռ բախտավորություն էր, չէ՞ որ հազարավոր ձեռագրեր, որոնք մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի և ստեղծագործ մտքի ամենապերճախոս վկաներն էին, անհետ կորան ու մոխրացան, իրենց հետ տանելով դարերի գաղտնիքը...

Ինչպես մեր մշակույթի բազմազան արժեքների, այնպես էլ մեր ձեռագրական կորուստների չափի մասին, ստույգ ոչինչ չգիտենք, քանի որ, ինչպես նշվեց, մենք մինչև 1915 թվականը չկարողացանք մեր ձեռագիր գանձերի ընդհանուր հայելին ունենալ: Եթե մարդ չգիտի իր կորստյան արժեքի և չափի մասին, թվում է, թե մարդու վիշտը ավելի թեթև է լինում, բայց երբ մտածում ես, թե ինչքան նշանավոր և կարևոր գրական հուշարձաններ մեզ չեն հասել և սակայն այդ բոլորը կարող էին լինել մեծ եղեռնի ժամանակ պատառոտված կամ այրված գրչագրերում, վիշտդ ավելի քան կրկնապատկվում է:

Շատ դժվարին և տխուր գործ է գրել մեծ եղեռնի ընթացքում մեր կրած ձեռագրական կորուստների մասին, երբ մանավանդ գործ ունես անորոշության հետ, չգիտես նրանց թիվն ու արժեքը, որպեսզի նշես, թե ի՞նչ ես կորցրել:

Ուտի մեր պրպտումները այս ուղղությամբ ինչքան էլ երկար լինեն, նշված պատճառների հետևանքով, եղած արդյունքները երբեք էլ մենք ամբողջական համարել չենք կարող: Այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ առանց այս մասին թեկուզ թերի մի գործ գրելու, հնարավոր էլ չի լինի մոտ ապագայում գրել կատարյալ մոտեցող մի աշ-

խատություն, որը և բաղկացուցիչ մասը դառնա հայ ժողովրդի ձեռագիր գանձերի ոչնչացման և փրկության դեռևս չգրված ընդհանուր պատմությանը:

Այժմ, մեր ձեռքի տակ եղած փաստերի հիման վրա, տեսնենք, թե ինչպիսի կենտրոններում մոտավորապես ինչքան ձեռագրեր ենք զոհ տվել 1915 թվականի մեծ եղեռնին, և մեր ձեռագրական ժառանգության ո՞ր մասն է փրկվել ու մեզ հասել:

Մեր ձեռագրական մշակույթի ամենախոշոր կենտրոններից մեկն է եղել Վասպուրականը, իր այնքան բազմաթիվ ու հարուստ գրչության կենտրոններով: Ձեռագրերի ընդգործակման նշանավոր վայրեր էին դարձել Կոտուցի, Լիմի, Վարագի, Մեծոփի և հատկապես Աղթամարի վանքերը: Ձեռագրերի ստեղծման գործում իրենց ավանդն են մուծել հարյուրավոր ժրաջան և անձնազոհ գրիչներ, ծաղկողներ և կաղմողներ: Վասպուրականի գրչության մասին խոսելիս, անհնարին է մոռանալ հատկապես հայ գրիչներից ավագագույնին և ամենաբեղմնավորին՝ արճիշեցի Հովհաննես Մանգասարենցին (1419—1505), որը 14 տարեկանից մինչև 86 տարեկան հասակը, 72 տարի շարունակ, նվիրվել է հայ գրչության զարգացման սրբազան գործին և ընդգործակել է 132 մեծ և փոքր ձեռագրեր⁴⁷: Սակայն նա միայնակ չէր, նրա նման իրենց ամբողջ կյանքը նվիրել էին ձեռագրական գործին Գրիգոր

⁴⁷ Հովհաննես Մանգասարենցի աշակերտներից մեկը՝ Զաքարիա գրիչը, 1505 թվականին շարունակելով իր ուսուցչի կիսատ թողած գործը, հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է տվել նրա կյանքի մասին. «... Եւ արդ գրեալ եղև Յոհան գլուխն ձեռամբ վարդապետին իմոյ Տէր Յոհանիսի Մանգասարենց քաջ քարտողին, որ ՀՅ (72) տարի՝ ամառն և ձմեռն, գիշերն ու ցերեկ ի գրել եկաց: Որ գրեալ եղև ձեռամբ նորա ևս (40) Այսմաւուրք և Տարենգիրք, իսկ փոքր գիրք՝ Տետր և Աղթամաստոյց, Շարակնոց և Սաղմոսարան, Մաշտոց և Գանձատետր Մ (50)—Կ (60) և այլ աւելի, և Աւետարանս ԼԲ (32): Եւ զայս Յոհան գլուխս ի ծերութեան ծայմանակիս, որ աչք չէր հայլի և ձեռքն կու գողայր, բազում շարձարանօք հազիւ կարաց աւարտել, և այլ չկարաց գրիչ բռնել մինչ ի վախճան, որ հանգեալ ի Քրիստոս ԶԶ (86) ամաց... Եւ արդ, ևս Զաքարիայ աշակերտ նորին գրեցի զԴուկաս գլուխն, և Կարապետ աշակերտ մեր գրեաց զՄաթէոս և զՄարկոս գլուխն...» (Ն. Լալայան, «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», 1915, Թիֆլիս, պրակ առաջին, էջ 619—620.—Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ LIV, 587. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 5256, էջ 291բ—292ա):

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

խլաթեցին, Թովմա Մինասենցը և բաղմաթիվ ալլ գրիչներ և ծաղկողներ⁴⁸։ Մեծ թվով գրչության կենտրոններ և բեղմնավոր գրիչներ ունեցող Վասպուրականը, պարզ է, որ պետք է ունենար նաև հաղարավոր ձեռագրերով հարուստ մատենադարաններ։ Այս մասին բավական է միայն նշել, որ մի ձեռագրի հիշատակարանից ունենք տեղեկություն, թե 1693 թվականին միայն կիսում 3124 ձեռագիր է պահվել, և որոնք շարակարգված էին առարկայականորեն և ղեկավարված հատկապես պատրաստված 22 պահարանների մեջ⁴⁹։ Իսկ ինչքան ձեռագրեր ղեռ պետք է լինեին Աղթամարում, Կոտուցում, Վարազում և Վասպուրականի մյուս մատենադարաններում։

Այդ վանքերից շատերը, դարերին դիմադրավելով, կարողացել էին հասնել մինչև արշալույսի 1915 թվականը։ Եվ ինչքան անգին ձեռագիր գանձեր էին նրանք պահում իրենց սրտի խորքում, որպեսզի մի օր կարողանան լուսավորել մեր ժողովրդի մոտալուտ արշալույսը...

Վասպուրականցիներ 1895—1896 թվականների Համիդյան շարժերի ժամանակ, ինչպես նշեցինք, բավականին ծանր կորուստներ էր տվել, սակայն այնուամենայնիվ իր ձեռագրերի մեծ մասը կարողացել էր Վանի կոտորածի ժամանակ թաքցնել եկեղեցիների գաղտնի պահարաններում, ուր 14 տարի շարունակ անձեռնմխելի մնալով՝ բոլորումն էր, փչացել և թերթերը իրար էին կպել։ Ահա այդ ժամանակ է, որ անվանի ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը գնալով Վան, հանել է տվել ձեռագրերը թաքստոցներից և արևի տակ չորացրել, մաքրել և այսպիսով աղատել կորստից, և դիմելով նաև ուրիշների օգնության, սկսել էր նրանց ցուցակագրման աշխատանքներին։

Երվանդ Լալայանը Վասպուրականի ձեռագրերի իր կազմած ցուցակի առաջին պրակում գրում էր. «Ամբողջ աշխատությունը ներփակելու է առնվազն 2 000 ձեռագրերների նկարագրությունը, սրանց հիշատակարանների և ծանոթությունների լիակատար ընդօրինակությունով»⁵⁰։ Եթե նկատի ունենանք, որ Լալայանի նկարագրելիք ձեռագրերը հիմնականում գտնվում էին Վանում, Աղթամար, Լիմ և Կոտուց կղզիներում, ապա պետք է կարծել, որ բովանդակ Վասպուրականում դեռևս

այդ ժամանակ կանգուն եղող և գործող բաղմաթիվ վանքերում և եկեղեցիներում առնվազն պետք է լինեին հիշյալ 2 000-ից կրկնակի չափով ավելի ձեռագրեր։

Ինքնանաջի հայագետներից մեկը, այցելելով Աղթամարի վանքը, գրում էր, որ վանականները իրեն ցույց են տվել մատենադարանի արժեքավոր ձեռագրերը։ Նույն հայագետի կարծիքով, այստեղ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ամենակարևոր գրչագրերն են պահվում։ Հայագետը, նպատակ ունենալով ուսումնասիրել Ալեկտարանի հայկական հնագույն օրինակները, հույս էր հայտնում հետագայում երկար ժամանակով կրկին գալ այստեղ աշխատելու համար⁵¹։

Սակայն արշալույսի 1915 թվականին Վասպուրականից ևս բաղմաթիվ գրչագրեր ոչնչացան անհետ կերպով։

Մեր վանքերի պատմության հմուտ մասնագետ Հ. Հ. Ոսկյանը գրում է. «Թեև 1895—1896 ղեպերու շրջաններուն կարելի կըլլա անոնցմե (իմա՝ ձեռագրերի—Ս. Ք.) կարևոր մաս մը թաքստոցներու մեջ պահել, սակայն մեծ եղեռնի ատեն անոնցմե միայն փոքրիկ մաս մը հնարավոր կըլլա փրկել ու ղերծուցանել. մնացածը թալանի ու կրակի կենթարկվի»⁵²։

Եղեռնի ժամանակ մեծ վնաս կրեցին հատկապես Լիմ անապատի և Վարագի վանքի մատենադարանները։

Լիմ անապատում, ուր դեռ 1693 թվականին, ինչպես նշեցինք, 3124 ձեռագրեր էին պահվում, ըստ մի տեղեկության, 1898 թվականին արդեն այնտեղ մնացել էին մոտ 3 000 տպագրված և միայն 300 էլ ձեռագիր գրքեր⁵³։ Ձեռագրերի թվի մասին ավելի հավաստի են Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի տվյալները, ըստ որի «Լիմ անապատի ձեռագրերու թիվը կհասնի 550 կտորի»⁵⁴։ Սակայն մեծ եղեռնի ընթացքում, ինչպես հաղորդում էր նույն Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը, Լիմ մեծ վնաս էր կրել. «Եկեղեցվո և ամբողջ սենեկաց դռները խորտակված, ձեռագիրներու ընտիր մասը վերցված է (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), կմնան ճաղերնտիր-Հայսմավուրքներ և մաս մը անարժեք ձեռագրեր»⁵⁵։

⁵¹ Paul Rohrbach, «Vom Kaukasus zum Mittelmeer Eine Bocheits und Stardienreise durch Armenien...», Leipzig und Berlin, 1903, p. 72.

⁵² Հ. Հ. Ոսկյան, «Վան-Վասպուրականի վանքերը», Գ. Վիեննա, 1947, էջ 1086։

⁵³ «Արարատ», 1898, էջ 400։

⁵⁴ Մաշտոցի անվան մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 4ա։

⁵⁵ «Արարատ», 1915, էջ 863։

⁴⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, նշված աշխատությունը, էջ LIV։

⁴⁹ Գաբելիս Ա. Կարողիկոս, «Մատենադարաններ հին հայոց մեջ», «Պայքար»-ի բացառիկ, 1946։

⁵⁰ Երվանդ Լալայան, «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915, էջ 5։

Աղթամարի Ս. Խաչ Մայր Եկեղեցին և Վանա ծովը

Նույնքան ծանր հարված կրեց նաև Վարագի վանքը: Վենեսուելացի զորավար Ռաֆայել դե Նոգալեսը, որ Վանի 1915 թվականի ապրիլյան հերոսամարտին դարձել էր նահանգապետ Ջեդեթ փաշայի աջ բազուկը (իբրև հրամանատար թուրքական հրետանիի և պահակազորի և ընդհանուր պետ Վանի քաղաքամեջը պաշարող թուրքական ուժերի), իր հուշերում գրում էր, որ երբ հայերը լքեցին Վարագը, թուրքերի ձեռքը թողին հազարամյա վանքը իր գրադարանով, որը թուրքերը այրեցին⁵⁶: Սակայն ձեռագրերի մի

մասը պատահաբար փրկվեց: Վասպուրականի ձեռագրերի փրկության գործում մեծ դեր խաղացած Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը Գևորգ Ե կաթողիկոսին հայտնում էր.

«Վարագա վանքը գացինք, ճիշտ կիմ անապատի վիճակն ուներ, եկեղեցվո պատեր,

խապաներեն գրած օրագրության մեջ շուրջ 50 էջ նվիրել է Վասպուրականի և Վանի հերոսամարտերին: Նա ի միջի այլոց գրել է նաև հետևյալը. «Հայերը կոլում էին մինչև իրենց վերջին շունչը կատաղորեն իրենց հրդեհված տների փլատակների միջից, Ազատ Հայաստանի ու Ս. Խաչի հաղթանակին համար, մինչդեռ ես անիծում էի այն ժամը, որ շար բախտը ունեցած էի իմ կրոնակիցների դահիճը դառնալու»:

⁵⁶ Rafael de Nogales, «Cuatro anos Bajo la media luna», 1924, Buenos-Aires. Հեղինակն իր

հատակներ քանդված ու կողոպտված էր, քարերն առաքար քրադարանի վերածված էին, եկեղեցիներն մեջ, պահարան մը նկատի լինելով միանգամայն՝ քանդիչներու աչքերին վրիպած էր, ուր պահված կային ձեռագիր և տպագիր մատյաններ և կարգ մը եկեղեցական իրեր»⁵⁷։

Սակայն, հակառակ այս բոլորին, մեր ձեռագրական կենտրոններից ամենից բախտավորն է լինում Վասպուրականը, քանի որ, շնորհիվ հայերի ինքնապաշտպանության և ուսական ու հայ կամավորական զորքերի օգնության, հայ ազգաբնակչության հետ փրկվեցին նաև կարևոր թվով ձեռագրեր։

Վասպուրականի ձեռագիր հուշարձանների փրկության նախաձեռնությունը պատկանում է Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին, իսկ գործուն մասնակցության մեջ արժանի են հիշատակության կիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը և հայագետ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը։

Դեռևս 1915 թվականի հուլիսին, Վասպուրականի մեծ գաղթի ժամանակ, մի շարք եկեղեցական ու թանգարանային արժեքների հետ միասին էջմիածին են տեղափոխվում 284 ձեռագրեր, այդ թվում Աղթամարից 201, Վանից և նրա շրջակայքից 61, կիմից 22, իսկ մնացածը խնամքով թաքցնում առանձին թաքստոցներում⁵⁸։ Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը գրում է, որ այդ ժամանակ նա Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին է հանձնում կիմ անապատի ազգային-եկեղեցական բոլոր սրբությունները, այդ թվում նաև 17 կտոր գրչագիր սրբազան մատչաններ, իբրև գրչի և գեղարվեստի գոհարներ և հրաշալիքներ, որոնցմե 7—8 կտորներ մագաղաթյա էին⁵⁹։

1915 թվականի հոկտեմբերին, երբ ուսական զորքը կրկին մտել էր Վան, Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե Կաթողիկոսը բոլոր միջոցները ի գործ է դնում դեռևս Վասպուրականում մնացած մեր մշակութային նշխարները փրկելու համար։ 1915 թվականի հոկտեմբեր 3-ի № 1639 կարգադրությամբ, Վեհափառ հրամայում է կիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանին, իր հետ ունենալով Կտուց անապատի միաբան Ստեփան վարդապետին, «վերադառնալ հայրենիք և ժողովելով անապատների բոլոր ձեռագրերը և թանկարժեք հնությունները, կանոնավորապես ցուցակագրել և ապահով ճանա-

պահելով բերել Ս. էջմիածին, այնտեղ անկուրուստ պահպանելու համար»⁶⁰։

Վանի շրջանի մեր մշակութային գանձերի փրկության գործին ցանկանում է օգտակար լինել նաև Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիան։ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, որը Կովկասյան (Թիֆլիսի) թանգարանի ավագ հսկիչ էր, «գիտության ճեմարանի որոշման համաձայն և Տ. Փոխարքայի հրամանով», գնալու էր Վանի շրջանը սպասական-մշակութային հիշատակարանների վիճակը ստուգելու և նրանց պահպանման համար միջոցներ ձեռք առնելու համար։ Ընդառաջելով Ս. Տեր-Ավետիսյանի նույնաբեր 2-ի նամակին, Կաթողիկոսը հնագիտական հիշյալ որոնումների ժամանակ իբրև ներկայացուցիչ է նշանակում կիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետին և հանձնարարում, որ «որոնած և գտած հնագիտական բոլոր իրերը ներկայացնելու համար ձեռագրերը, եկեղեցական հնագիտական արժեք ունեցող սպասներն ու զարդերը մանրամասն ցուցակագրվեն և ցուցակագրվելուց հետո կնքվեն հոգևոր իշխանության ներկայացուցչի և ձեռ (կիմ) Ս. Տեր-Ավետիսյանի կնիքներով և պահպանվեն ապահով հսկողության տակ փոխադրվին ուղղակի Ս. էջմիածին...»⁶¹։

Սակայն դեռևս Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի ներկայացուցիչը Վանի շրջանը չժամանած, Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը 1915 թվականի նոյեմբերի 10-ին Վեհափառ Կաթողիկոսին ուղղված իր գրության մեջ տխուր տեղեկություններ էր հաղորդում Վասպուրականի հնությունների վերաբերյալ։ Սրանից առաջ մենք նշեցինք արդեն կիմ անապատի և Վարդի վանքի կողոպտվելու և քանդվելու հետ կապված տխուր մանրամասնությունները։ Վեհափառ Կաթողիկոսը տեղեկանալով այդ մասին, իր կարգադրությամբ հայրապետական դիվանը երկու օր հետո, նոյեմբերի 21-ին, շտապ գրություն է ուղղում կիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետին, պատվիրելով նախ «մնացորդ ձեռագիրների ամբողջական ցուցակը ուղարկել Նորին Վեհափառության»՝ ապա հափշտակությունից ազատված անխտիր բոլոր ձեռագիրներն և մյուս եկեղեցական հնություններն ապահով կերպով փոխադրել Ս. էջմիածին հանուն դիվանին⁶²։

Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը և Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանը, տեղական ուժերի օգնությամբ, Վանի շրջակա վանքերից և

⁵⁷ «Արարատ», 1915, էջ 864։

⁵⁸ «Արարատ», 1916, էջ 47։

⁵⁹ Մաշտոցի անվան մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 4ա։

⁶⁰ «Արարատ», 1915, էջ 811։

⁶¹ «Արարատ», 1915, էջ 860—862։

⁶² «Արարատ», 1915, էջ 865։

եկեղեցիներից փրկեցին և էջմիածնի մատենադարանին հանձնեցին 1082 մեծ ու փոքր ձեռագրեր, որոնք և նախապես բերված 284 ձեռագրերի հետ կազմում են 1366 ձեռագիր⁶³, այդ թվում Աղթամարից 285, Վանից 234, Լիմից 303, Կոտուցից 187, Վարագից 357:

Ըստ Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի ականատեսի տվյալների, որը նա գրել է իր «Համառոտ նկարագրություն Վասպուրականի մեջ եղած մի քանի նշանավոր վանքերու...» անտիպ գործում, Վասպուրականից հավաքված ձեռագրերի թիվը համարվում է 1410, այդ թվում կիմ անապատից 400, Վարագի վանքից 360, Կոտուց անապատից 300 ձեռագիր, իսկ 350 էլ «Վանա և Այգեփտանյայց, Ս. Նշան, Ս. Ծիրանավոր, Ս. Սահակ, Ս. Վարդան, Ս. Պողոս, Ս. Աստվածածին, Հայկավանքի, Հայնկույսներու, և Նորաշենաց (սույն 10) եկեղեցիներեն, հողերու և մոխիրներու տակեն, կամավորներեն, այս ու այն անհատներեն»⁶⁴: Այս բոլորը արկղերի մեջ զետեղելով, Հյուսյանը անձամբ 1916 թվականի հունվարի 7-ին Զուլֆայի վրայով բերեց էջմիածին և հանձնեց մատենադարանին, Հուսիկ եպիսկոպոսի մատենադարանապետության օրերին⁶⁵: Այստեղ նա չի նշում Աղթամարից բերած ձեռագրերի մասին, իսկ բերված ձեռագրերի թիվն էլ նախորդ մեր բերած ցուցակի համեմատությամբ 54 ձեռագրով ավելի է: Այս կարող էր թյուրիմացության արդյունք լինել: Սակայն ավելի զարմանալի են նույն Հյուսյան վարդապետի անտիպ աշխատության շարունակության մեջ նշված այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Վասպուրականից նորանոր ձեռագրեր բերելու հարցին: 1916 թվականի մայիսին, երբ Հյուսյան վարդապետը Կաթողիկոսի կարգադրությամբ կրկին Վան էր վերադարձել, ահա այդ ժամանակ էլ նա հավաստում է, որ 400 ձեռագիր ևս հավաքել և հանձնել է կապիտան Չանգալյանին, որը գալով էջմիածին, բոլորն էլ հանձնել է Վեհափառ Կաթողիկոսին: Դարձյալ, Հյուսյանը գրում է, որ 260 կտոր այլ ձեռագրեր էլ ուղարկել է Գարադշյան Սահակի միջոցով: Այսպիսով, Հյուսյան վարդապետը Վասպուրականից էջմիածին տեղափոխած ձեռագրերի ընդհանուր թիվը համարում է 2070 հատ⁶⁶:

Սակայն իրականում, ինչպես նշում է Մաշտոցի անվան մատենադարանի ավագ գիտական աշխատող Օ. Ծգանյանը, հիշյալ 660 ձեռագրերի մատենադարան մուտք գործելու մասին որևիցե տեղեկություն չի պահպանվել⁶⁷: Գիտենք միայն 87 ձեռագրերի մասին, որոնցից 20-ը այլ լեզուներով, որ Հյուսյանը 1916 թվականին Վանի շրջակայքից հավաքելով ուղարկել է Զուլֆայի վրայով, սակայն մաքսատան վարչությունը դժվարություններ էր ստեղծել: Ի վերջո, Վեհափառի դիմումով հնարավոր եղավ նրանք առանց մաքս վճարելու հասցնել էջմիածին⁶⁸: Նույնիսկ եթե հիշյալ 87 ձեռագրերը համարենք նշված 660 ձեռագրերի մի մասը, դարձյալ պակաս է մնում 573 ձեռագրերի մի պատկանելի թիվ, որի ճակատագրի մասին դժբախտաբար ոչինչ չգիտենք: Այդ փրկված 87 ձեռագրերը ականատես էին եղել հայ ժողովրդի դաժան ճակատագրին. նրանց մասին ասված է, որ «դժբախտաբար ձեռագիրներն մեծ մասը խիստ վնասված է, սկզբից և վերջից պակասավոր, կազմերը պոկված և ավերի ժամանակ օտար ձեռքերից փչացած»⁶⁹:

Վասպուրականում մեր ձեռագրական կուրուտների բացահայտման հարցում մասամբ կարող է նպաստել ազգագրագետ Ն. Լալայանի հրատարակած և անտիպ մնացած ձեռագրերի համեմատումը Մաշտոցի անվան մատենադարանում Վասպուրականից մուտք գործած վերոհիշյալ ձեռագրերի հետ: Լալայանի Վասպուրականի ձեռագրերի ցուցակի հրատարակված միակ առաջին պրակում նկարագրված է 480 ձեռագիր, սակայն նրանից այժմ Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվում է միայն 281 ձեռագիր: Եթե նկատի ունենանք, որ հիշյալ ձեռագրերից երկուսը (Ն. Լալայան, № 4, 82, կամ կիմ № 32, 76), գտնվում են բանասեր Հարություն Քյուրտյանի ձեռագրական հավաքածուում (Վիլիստա, Կանգաս, ԱՄՆ), իսկ մեկն էլ (Ն. Լալայան, № 33, կամ Կոտուց, № 230) ՍՍՄԿ գիտությունների ակադեմիայի Ասիայի և Աֆրիկայի ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքում (№ 87), Լալայանի միայն հրատարակված ցուցակից մինչև այժմ անհետ կորած ձեռագրերի թիվը կլինի 196⁷⁰:

Անհետ կորած վերոհիշյալ ձեռագրերի թվում կան նաև հայ հնագրության և հայ

⁶³ «Արարատ», 1916, էջ 46—47: Այստեղ սխալմամբ ձեռագրերի ընդհանուր թիվը նշված է 1326, այնինչ իրականում պետք է լինի 1366:

⁶⁴ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 5ա:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 5ա—բ:

⁶⁷ Օճեիկ Եղանյան, «Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները», տե՛ս «Ծուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի», Ա, էջ 98 (մամուլի տակ):

⁶⁸ «Արարատ», 1916, էջ 337, 344:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 344:

⁷⁰ Օճեիկ Եղանյան, նշված աշխատությունը, էջ 102:

գրչության պատմության համար մի շարք մեծարժեք ձեռագրեր: Առաջին հերթին իր պատկանելի հնությամբ նշանավոր է Վանի Քոշար գյուղի երկաթագիր մագաղաթյա Ավետարանը, գրված 1055 թվականին, որը մինչև 1915 թվականը պահվում էր հիշյալ գյուղի եկեղեցում և մեծ սրբություն էր համարվում և փաթաթված էր բազմաթիվ թաշկինակների մեջ. սակայն դժբախտաբար Ե. Լալայանը չի կարողանում նրա հիշատակարանը արտագրել, գյուղացիների նախապաշարման հետևանքով գրված արգելքի պատճառով⁷¹: Կորած ձեռագրերից է Վանի Հայնկույսների եկեղեցու Ավետարանը, գրված Կարինում 1188 թվականին⁷² և մինչև մեծ եղեռնը Գավառի Կարփել գյուղի եկեղեցում պահված և 1193 թվականին Սեբաստիայում գրված Ավետարանը⁷³: Ընդհանրապես ԺԳ դարից մեզ հասած սակավաթիվ գրչագրերի համար ծանր կորուստ են նաև հետևյալները. Ամկու Նոր զեղում պահված և 1280 թվականին Սյունյաց Քարատնիս վանքում արտագրված Ավետարանը⁷⁴, Լիմ անապատում գտնվող Սողոմոն իմաստունի Առականների և Երգ Երգոցի ժողովածուն, գրված 1287 թվականին Սսում⁷⁵, Կոռուբաշի Ս. Խաչում պահված և 1292 թվականին Բագավանի անապատում ընդօրինակված Ավետարանը⁷⁶, Ս. Հակոբ վանքի սեփականությունը եղող և 1293 թվականին Անարգաշի (Անարգաբաշի) ղեկավարում գրված արծաթապատ Ավետարանը⁷⁷, և վերջապես Ջյուլամերիկի Փոկան գյուղի եկեղեցում պատկանող և 1298 թվականին Կյուլտուց վանքում գրված Ավետարանը⁷⁸ և շատ այլ ձեռագրեր:

Վասպուրականի ձեռագրական կորուստների քանակի մասին կարևոր լույս է սփռում նաև Լալայանի ձեռագրաց ցուցակի անտիպ մասը: Ինչպես տեսանք, ըստ հիշյալ ցուցակի տպագիր միակ պրակի, մեր անհետ կորած ձեռագրերի թիվը կազմում է 196 գրչագիր, սակայն եթե նկատի ունենանք նաև այն իրողությունը, որ անվանի ազգագրագետը Վասպուրականում իր նկարագրած ձեռագրերի թիվը հասցրել էր 1565-ի⁷⁹, իսկ այս վեր-

ջինս էլ եթե համեմատելու լինենք Մաշտոցի անվան մատենադարանում Վասպուրականից մուտք գործած ձեռագրերի հետ, ապա մեզ հայտնի կդառնա այն ցավալի իրողությունը, որ նշված 1565 ձեռագրերից մեզ չի հասել 628 ձեռագրերի պատկանելի մի թիվ⁸⁰:

Վանեցի ուսուցիչ Հովհաննես Բարաղամյանի կողմից կազմված «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ գործում⁸¹, ուր նկարագրված է 469 ձեռագիր, պարզվում է, որ Մատենադարան մուտք է գործել 227, իսկ պակասում է 242 ձեռագիր: Սակայն Բարաղամյանի ձեռագրաց ցուցակը, ըստ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի, բովանդակել է 611 ձեռագրերի նկարագրություն, պարզ է, որ այդ ձեռագրացուցակում Մատենադարան մուտք չգործած ձեռագրերի թիվը շատ ավելի մեծ պիտի լիներ, քան նշված 242 պակասող ձեռագրերը: Բարաղամյանի հիշյալ ավելի ընդարձակ ձեռագրացուցակը մինչև 1915 թվականը տեսել և իր ձեռքումն է ունեցել Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը, սակայն հետագայում այն անհետ կորել է⁸²:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Վասպուրականից էջմիածին բերված ձեռագրերը, երբ համեմատվում են Լալայանի և Բարաղամյանի ձեռագրացուցակների հետ, ոչ միայն երևան են գալիս հիշյալ ցուցակներում պակասող մեծ թիվ գրչագրերի համարներ, այլև կան նաև այնպիսիները, որոնք չկան հիշատակված ցուցակներում: Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, հիմնվելով Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի և Դանիել վար-

⁷⁹ Լալայանի ձեռագրահամարները թեև հասնում են 1525-ի, սակայն այդ ցուցակում 40 ձեռագրահամարներ կրկնված են, ուստի նկարագրված ձեռագրերի ճշրիտ թիվը կազմում է 1565 ձեռագիր:

⁸⁰ Օճեիկ Եղանյան, «Համեմատական տախտակ Լալայան անտիպ ցուցակի և Մաշտոցի անվան մատենադարանում մուտք գործած Վասպուրականի ձեռագրերի համարների (անտիպ)»:

⁸¹ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 6333:

⁸² Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիվան:

Առաջին հայացքից կարելի է կարծել, որ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի (Մագիստրոս) կողմից հիշատակված Բարաղամյանի ձեռագրացուցակը կարող է նույնը լինել Մատենադարանի № 6333 ձեռագրերը հանդիսացող և նույն հեղինակի 469 ձեռագրերի նկարագրություն ունեցող ցուցակի հետ, իսկ վերջինիս թերի լինելը կարելի է պատճառաբանել վերջից որոշ պրակներ ընկած լինելու հնարավորությամբ: Սակայն երբ մանրամասնորեն համեմատում ենք նրանց բո-

⁷¹ Երվանդ Լալայան, նշված աշխատությունը, № 44, և Գարեգին Ա. Կարողիկոս, «Հիշատակարանը ձեռագրաց», էջ 233—234:

⁷² Երվանդ Լալայան, նշված աշխատությունը, № 45:

⁷³ Նույն տեղում, № 46:

⁷⁴ Նույն տեղում, № 56:

⁷⁵ Նույն տեղում, № 30:

⁷⁶ Նույն տեղում, № 60:

⁷⁷ Նույն տեղում, № 62:

⁷⁸ Նույն տեղում, № 66:

դապետ Զատոյանի⁸³ ասածների վրա, գրում է, որ էջմիածին փոխադրվելիք Վասպուրականի ձեռագրերից բավական թվով գրչագրեր կորել են և թափվել Վանա լճի մեջ, ուստի անհատների մոտ և կամ եկեղեցիներում եղած ձեռագրերը, որ Լալայանը և մանավանդ նրա հանձնարարությամբ ցուցակագրողները չէին տեսել, գաղթի ժամանակ կարելի եղավ հավաքել այլ վանքերի ժողովածուների մեջ և այդ անվամբ ուղարկել էջմիածին: Ահա թե ինչու հիշյալ վանքերի անունով կան ձեռագրեր, որոնք չկան Լալայանի և Բարադամյանի ցուցակներում⁸⁴:

1916—1917 թվականներին Թիֆլիսում, Մ. վարդապետ Մաքսուդյանի, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի. Ստեփան Կանայանի ջանքերով, Վասպուրականի գաղթականներից ձեռք է բերվել 15 ձեռագիր, իսկ 1924—1960 թվականներին դարձյալ վասպուրականցիներից Մատենադարանում ստացվել է 18 ձեռագիր: Այսպիսով, ըստ Օննիկ Եգանյանի վերջնական ճշգրիտ հաշվումների, մինչև 1960 թվականը Վասպուրականից փրկվել և մուտք է գործել Մաշտոցի անվան մատենադարանում 1473 ձեռագիր, որից հայերեն ձեռագրեր 1435, հայերեն ձեռագրերի պատառիկներ 7, հայերեն հմայիլներ 8, իսկ 23 ձեռագիր էլ արաբատառ: Ճշտված տվյալներով ձեռագրերը բերված են ա) Աղթամարից 285 (որից 2-ը արաբատառ), բ) Լիմից 306 (որից 1-ը արաբատառ), գ) Վարազից 345, դ) Կտուցից 202, ե) Վանից և շրջակայքից 335 (որից 20-ը արաբատառ), այդ թվում Ս. Վարդանից 82, Ս.

Պողոս-Պետրոսից 86, Ս. Սահակից 38, Ս. Նշանից 33, Ս. Միրանավորից 10, Արարբից 12, Նորաշենի եկեղեցուց 2, Հայկավանից 1, Միթողից 1, Շուշանցից 1, Վանի առաջնորդարանից 1, Վանի կենտրոնական վարժարանից 1, Լեզգից 1, ոմն Վարդանից 1, Բագրևանդի Ս. Հովհաննես եկեղեցուց 1, վանքի գաղթականներից 15, պատկանելությունն անորոշ 49 (որից 20-ը արաբատառ)⁸⁵:

Չնայած այն բանի, որ մեծ եղեռնի ժամանակ ամենից ավելի մեծ թվով ձեռագրեր փրկվեցին Վասպուրականից, սակայն նույն ժամանակ մեր տրամադրության տակ եղած տվյալներից դատելով, ամենայն հավանականությամբ կարելի է ասել, որ ձեռագրական մեծագույն վնասներից մեկն էլ կրեցին հենց նույն Վասպուրականում: Լալայանը, որ նպատակ էր ունեցել Վասպուրականում կազմել «առնվազն 2000» ձեռագրերի նկարագրություն, հասցրել է մեզ միայն 1565 ձեռագրերի ցուցակը, որից, ինչպես ասվեց, Մատենադարան մուտք չի գործել 628 ձեռագիր, իսկ երբ սրան գումարենք նաև Լալայանի նկարագրել խոստացած շուրջ 500 ձեռագրերը, ինչպես նաև բազմաթիվ վանքերում, եկեղեցիներում, գյուղերում և անհատ մարդկանց մոտ գտնվող ձեռագրերը, իսկապես որ շատ ահավոր կլինի մեր ձեռագրական կորուստների թիվը Վասպուրականում:

Վասպուրականի մեր ձեռագրական կորուստների մասին միանգամայն արժեքավոր և հավաստի տեղեկություններ կան Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի հիշատակված անտիպ գործում: Հյուսյան վարդապետը հայտնում է, որ Լիմ անապատում ձեռագրերի թիվը հասնում էր 550-ի, ուներ նաև 3000-ի չափ տպագրված մատյաններ, Կտուց անապատը ևս ուներ մոտ 500 կտոր ձեռագիր, որից, ասում է հեղինակը, 320 կտոր միայն հաջողեցավ ինձ բերելու էջմիածին, իսկ մնացածը ամենաընտիր մասը եկեղեցական բոլոր հնությունը և սրբությունը հետ մնացին և բաժին եղան թուրքերուն, շնորհիվ նույն անապատի միաբան, անհեռատես և կամակոր Ստեփան արքային, որուն դարձյալ նման Վարազա գործակալ Պետրոսին, շատ խնդրեցի ցուցնել իրենց պահպանել և հանձնել էջմիածին փոխադրելու, սակայն չստացա և չհամաձայնեցավ⁸⁶:

վանդակությունը, այլ պատկեր է պարզվում: Եթե առաջին ցուցակը, ըստ Տեր-Մովսիսյանի, սկսում է Աղթամարով, և նկարագրված են 1—203 ձեռագրերը, ապա երկրորդն սկսվում է Կտուց անապատով և նկարագրում է 1—110 ձեռագրերը, իսկ Աղթամարից և ոչ մեկը: Դարձյալ, եթե առաջինը ավարտվում է Վարազով և նկարագրվում են 593—611 համարները, այսինքն միայն 19 ձեռագիր, ապա երկրորդ ցուցակը դարձյալ վերջանում է Վարազով, սակայն նկարագրված ենք գտնում 194 ձեռագիր (№ № 281—475): Այսպիսով կարելի է հետևել, որ Բարադամյանը կազմել է երկու տարբեր ձեռագրացուցակներ, ուստի ոչ միայն հաճախ իրար կրկնել են, այլև հասած ինչեւ ղեպքում կարող էին և իրար լրացնել, նման Փիրդալմյանի կազմած ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներին:

⁸³ Ըստ մի տեղեկության, Զատոյանն է եղել այն անձը, որ սնդուկներից մեկի պարունակած ձեռագրերը ծովն է թափել և իր աղտոտ շորերը տեղավորել («Արժվի Վասպուրականի», Բոստոն, 1944, № 9):

⁸⁴ Հայկական ՄՍՌ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիլեան:

⁸⁵ Օճեիկ Եգանյան, նշված աշխատությունը, էջ 99—100:

⁸⁶ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 4ա, 9բ—10ա:

Վարագի վանքի մասին նույն Հյուսիսյան վարդապետն ասում է, որ ուներ 500 կոտրից ավելի ձեռագրեր, որոնք բարեբախտաբար նախապես սրբազան անոթների հետ պահված էին եկեղեցու երկու տարբեր թաքստոցներում: Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ, երբ Հյուսիսյան կրկին 1915 թվականի հոկտեմբերին գնացել է Վան, նա երկու օր պրպտելուց հետո հազիվ կարողացել է գտնել թաքստոցներից մեկը, ուր զետեղված էին եկեղեցական հասարակ զգեստեղենները և անոթները և 360 կոտր ձեռագրեր: Հյուսիսյանը երկրորդ թաքստոցի մասին գրում է. «Իսկ այն գաղտնարանը, որու մեջ պահված էին թանկարժեք սուրբ անոթները, եպիսկոպոսական ակաճակուռ և ասեղնագործ թագերը, շուրջառները, ծածկոցները, խաչերը, սկիհները, գավազանները և այլն, որոնց հետ նաև 150 կոտր ոմանք մագաղաթ և ընտիր ձեռագիր մատյաններն, հակառակ թափված բոլոր ջանքերուս, չկարողացա գտնել»: Վանքի գործակալ Պետրոսը թաքստոցի տեղը հայտնելուց հրաժարվեց⁸⁷:

Հյուսիսյան վարդապետը թուրքերի ձեռքը գերի ընկած և ապա ազատված հայերից լսել էր, որ թուրքերը, մտնելով կղզիները, խուզարկելով գտել են ինչպես կոտուց անապատները ամբողջապես և թե՛ Վարագի այն պահարանը, որի տեղը չէր հայտնել հիշյալ Պետրոսը և ողջ հարստությունը և ձեռագրերը հավաքում են Վանում: Թուրքերի այն հարցին, թե ի՞նչ գրքեր են դրանք, հայ գերիները, որ կիսազրազան մարդիկ էին, պատասխանում են, թե հին ժամանակներից մնացած գրքեր են, և ձեռքով գրած լինելով, իրենք հնարավորություն չունեն կարգալու: Թուրքերը հիշյալ հարստությունն ու ձեռագրերը տեղափոխում են, սակայն թե ո՞ւր, հայտնի չէ. «Արդյոք Անկյուրի», թե ուրիշ քաղաք մը», — ասում է Հյուսիսյանը⁸⁸:

Առանձնապես ուշագրավ են Հյուսիսյան վարդապետի այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մինչև մեծ եղեռնը Վասպուրականում դեռ կանգուն մնացած և ձեռագրերով հարուստ մի քանի հուշարձանների ճակատագրին: Չնայած շատ սեղմ են Հյուսիսյան վարդապետի հիշյալ տողերը, սակայն դրանք ունեն ճանաչողական բացառիկ արժեք Վասպուրականի գեթ մի քանի վանքերում պահված մեր ձեռագրերի տխուր վախճանի վերաբերյալ: Ահա նրա այդ թանկագին տեղեկությունները համառոտ կերպով.

Այլուրի Ս. Աստվածածին վանք—Ս. Գրիգոր Նարեկացի.— «Վանքին գրչագրերը նախապես կոտուց անապատ էին տարված, կմնային միայն 8—10 կոտր Ավետարաններ և երկու արծաթապատ Նարեկներ, որոնցմե մինը որ մագաղաթ էր 10-րդ դարու գրված էր, իր իսկ Ս. Գրիգոր Նարեկացու մատենովը»: Նա հռչակված էր և հրաշագործ էր համարվում: «Սույն անգին դանձն ալ... վանքին մեջ մնացածներու հետ կորստյան մատնվեցավ»⁸⁹:

Ս. Էջմիածնի վանք (Բաջենից անապատ).— «Կարևոր ձեռագրերը կիմ անապատ տարված էին. կմնային միայն մի քանի կոտր գրչագիր Ավետարաններ»⁹⁰:

Գրիգորի վանք, նաև Սաճապատի վանք.— «Նրա մեջ եղած հարյուրավոր գրչագրերը, եկեղեցական սուրբ անոթեղենաց և հնությանց հետ թալանի մատնվեցան և շինություններն հրկիզվեցան»⁹¹:

Կարմրավորի վանք, նաև Շուշանից վանք.— «Նա էլ Ս. Գրիգորի վանքի նման թալանվեցավ, հրկիզվեցավ և յուր ունեցած գրչագրերը և եկեղեցական սրբություններն թալանվեցան»⁹²:

Ս. Խաչի վանք—Ղուստիքաշա վանք.— «1915 թվականի Վանա ինքնապաշտպանության կռիվներու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանվեցավ, այրվեցան շինությունները և կորստյան մատնվեցան ամբողջ ձեռագրերը»⁹³:

Արգելանից վանք, ապա Տեր Հուսկան որդվո վանք.— «Տեր Հուսկան որդվո վանուց ձեռագրերն ալ Բերկրի գավառի դյուղերու եկեղեցիներու ձեռագրերու հետ ամբողջապես կորստյան մատնվեցան»⁹⁴:

Մեծովա վանք.— «Իսկ վանք մնացած 100 կոտրեն ավելի ձեռագրերը 1915 թվականի ապրիլի Քաջբերունյաց գավառի կոտորածին մնաց քյուրդերու ձեռք և այդ ձևով ալ կորստյան մատնվեցան»⁹⁵:

Սֆանջլագործ վանք.— «Վանքի ամբողջ հնությունները գրչագրերով միասին թալանվեցավ: Նույն վիճակը ունեցավ և Քաջբերունյաց Արծվաբերդ վանք»⁹⁶:

Ահա շատ համառոտ Վասպուրականի մեր ձեռագրական միայն մի քանի կենտրոններ

⁸⁷ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 12բ:

⁸⁸ Նույն տեղում, № 92, էջ 10ա:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 11ա—բ:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 7ա:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 14ա:

⁹² Նույն տեղում, էջ 14ա:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 15ա:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 16ա:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 18բ:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 18բ:

ողբերգական վախճանի մասին: Սակայն վասպուրականում ո՛վ գիտի ինչքան ձեռագրեր ոչնչացան լուռ և անարձագանք...: Դարձյալ վասպուրականի ձեռագրերի մի մասը փրկող Հյուսիսյան վարդապետը խոսում է նույն վասպուրականում հայերեն ձեռագրերի մեծ թվի առկայության մասին. «Վասպուրականի ինչպես շեն եղած բոլոր վանքերու մեջ, նույնպես բոլոր եկեղեցիներու մեջ շկար եկեղեցի մը, կամ գյուղ մը, որ 10—20—30 կտոր ձեռագրեր չգտնվեին, նույնիսկ անհատներու քով իրենց տուններու մեջը փաթաթված իբրև նվիրական սրբություն կհարգվեին կպահպանվեին»⁹⁷:

Վանքերից հրաշքով այրվելուց փրկված ձեռագրերից առավել բախտավորները, որոնք անշուշտ մանրանկարներով զարդարված էին ու բովանդակությամբ մեծ մասամբ Ավետարաններ, թուրք և ալլազգի սպաներից նվաճված և ալլուր տարվեցին վաճառվելու:

Ակադեմիկոս Կարո Մեխր-Օհանջանյանը, անվանի գերմանացի հայագետ պրոֆ. Յուզեֆ Մարկվարտի մասին իր գրած ուղագրով հուշերում, հիշատակում է նաև մի թուրք սպայի մասին, որ գալով Բեռլին, ներկայացել էր հիշյալ հայագետին, առ ի գնահատություն ցույց տալով նրան 4—5 հայերեն գրչագրեր, որոնց մեջ կային հրաշալի մանրանկարներով զարդարված երկու մագաղաթյա մատյաններ: Այդ ձեռագրերը, թուրք սպայի հայտարարության համաձայն, ինք հափշտակել էր Վանի մոտ գտնվող մի գյուղաքաղաքի վանքից: Նա գետնին թափված բազմաթիվ գրքերից մի 10 գիրք էլ ինք է վերցրել, որից 4—5-ը բերել է վաճառելու Բեռլինի National Bibliothek-ին: Մեծանուն գերմանացի հայագետն ու հայասերը մեծ ընդվզումով վերցրել էր թալանող թուրք սպայի ձեռքից հայ ժողովրդի դարավոր ստեղծագործության արգասիքը հանդիսացող այդ գրչագրերը և ապա իր մարդկանց կարգադրել էր տանել Վիեննա ու հանձնել հայկական մատենադարանին⁹⁸:

Սրանք սակայն բացառություններ էին, իսկ մեր տաղարաններն ու պատմագրքերը, բժշկարաններն ու ճշգրիտ գիտությունների վերաբերյալ ձեռագրերը, որոնք, որպես կանոն, համարյա զուրկ են մանրանկարներից, անշուշտ նույն տխուր ճակատագիրը վիճակվեց, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի ձեռագրական կարևոր կենտրոններում պահված-

ներին: Մեր անգին գրչագրերով խուժանր անխնա կերպով բաղնիքները տաքացրեց և կամ շուկաներում իբրև մթերքներ փաթաթելու ծրար օգտագործեց:

Վասպուրականը, ինչպես իր հուշարձանների թվով, այնպես էլ իր ստեղծած գրչագրերով, ամենայն հավանականությամբ ամենամեծ կենտրոնը հանդիսացավ մեր գրչության պատմության մեջ: Չնայած, որ նա, ինչպես նշեցինք, ամենաբախտավորը եղավ մեր ձեռագրական բոլոր կենտրոններից, քանի որ նրա ձեռագրական ժառանգության կարևոր մի մասը փրկվեց և այժմ մեր վերածնված հայրենիքի Մատենադարանում ոչ միայն իր խաղաղ գոյատևման հանգիստ հանգրվան է գտել, այլև դարձել է մեր գիտնականների ուսումնասիրության առարկան, բայց և այնպես նշված փաստերից կարելի է նաև եզրակացնել, որ առավել մեծ չափերի են հասել նաև Վասպուրականում մեր ձեռագրական կորուստները:

Ինչքան էլ չափազանցված համարելու լինենք Հովհաննես վարդապետ Հյուսիսյան այն կարծիքը, թե Վասպուրականում տասնյակ հազարավոր ձեռագրեր են եղել և ինք կարողացել է փրկել նրանցից միայն երկու հազար յոթանասունը⁹⁹, այնուամենայնիվ վերահիշյալ միանգամայն խիստ արժեքավոր, սակայն լրիվ լինելուց շատ հեռու եղող փաստերն էլ հիմք են մեզ տալիս ասելու, որ Վասպուրականում մեր կորցրած ձեռագրերի թիվը շատ ավելի է եղել քան փրկվածներինը, որ շատ հավանական են մեր հայտնի ձեռագրագետների՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Հովսեփյանցի¹⁰⁰ և Հ. Համազասպ Ոսկյանի¹⁰¹ հայտնած այն կարծիքները, որ Վասպուրականի ձեռագրերի միայն փոքր մի մասն է, որ հնարավոր եղավ փրկել:

Վասպուրականում մեր ձեռագրական կորուստների թիվը հավանաբար հասնում է առնվազն մի քանի հազար գրչագրի:

⁹⁹ Մաշտոցի անվան մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 6ա: Մինչև 1960 թվականը Վասպուրականից Մատենադարանում մուտք է գործել ոչ թե 2070, այլ միայն 1473 ձեռագիր:

¹⁰⁰ «Հասկ», Անթիլիաս, 1949 թ., էջ 7—9:

¹⁰¹ Հ. Հ. Ոսկյան, «Վասպուրականի-Վանի վանքերը», Գ, Վիեննա, 1947, էջ 1086:

Մանրություն.— Այստեղ ընդհատում ենք սույն արժեքավոր ուսումնասիրության հրատարակությունը: Արևմտյան Հայաստանի այլ գավառների և վանքերի ձեռագրական կորուստների մասին ուսումնասիրությունը կհրատարակվի ավելի ուշ.— Խմբագրություն «Էջմիածին» ամսագրի:

⁹⁷ Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, № 92, էջ 6ա:

⁹⁸ «Էջմիածին», 1965, փետրվար—մարտ—ապրիլ, էջ 38: